

Амир Темур ва темурийлар замони давлатчилик сиёсати, бошқарув тизимини кўриб чиқмоқчи эканмиз, давлат, давлатчилик моҳиятида муайян бир макон ва жамиятда мавжуд турли имкониятларни шу ерлик халқ манфаати йўлида юзага чиқарувчи ташкилотчилик ётганини эслатиб ўтиш гоётда муҳимдир. Зеро, давлат асослари, давлатчилик ҳар бир жамият ва халқ «бошига бир марта битилган бўлади». Шу маънода ўзбек давлатчилиги милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмидан ўз тарихини бошлаб то Амир Темур давлатимиз тепасига келгунга қддар деярли 2100 йиллик тараккиёт йўлини босиб ўтганди. Бу улкан давр ичида давлатимиз бошқарувига турли сулолалар (бугунги тилда айтганда сиёсий партиялар) келиб кетди. Уларнинг фаолияти турли замонларда, турли объектив-субъектив шарт-шароитларда турлича кечди. Биз мазкур масалага ургу бераётганимизнинг бир неча сабаби бор.

Биринчидан, биз Амир Темур давлати, Темурийлар давлати каби кенг тарқалган тушунчаларга қаршимиз. Зеро, давлатчилик асослари ягона бўлади. Демак, Амир Темур давлати эмас, ўзбек давлатчилигининг Амир Те-мур бошқарган босқичи дейилса ҳар тарафлама ҳақиқатга мос тушади.

Иккинчидан, Амир Темур давлати тушунчаси давлатчилигимизнинг ҳам унғача бўлган, ҳам ундан кейинги тараккиёт йўлини узиб қўяди (бу фикр бошқа сулолавий давлатларга ҳам тегишли, албатта). Бу ўз ўрнида, бир томондан, тарихни сохталаштирса, иккинчи томондан, давлатчилигимиз тарихидаги босқичий жараёнлар, масалан, яна ўша Амир Темур даври моҳиятини англашни қийинлаштиради. Зеро, ҳатто соф илмий нуктаи назардан олганда ҳам мушоҳада жараёнда кузатилгандагина тўликланади, ҳулоса учун имкон яралади.

Учинчидан, биз ўзбек давлатчилиги моҳияти ва имкониятлари ҳақида қанчалик сўзламайлик, агар унинг амалий ифодасининг гувоҳи (бугунги кун нуктаи назаридан эса қурувчиси) бўлмас эканмиз, гап-гаплигича қолаверади. Шу маънода Амир Темур даври давлатчилигимизнинг моҳияти ва имкониятлари қўламини амалда юзага чиқариб берганлиги билан ҳам гоётда муҳимдир (албатта, ўз даври шароитида).

Шундай қилиб, Амир Темур даврига қадар ўзбек давлатчилиги 2100 йиллик тараккиёт

йўлини босиб ўтган экан, шунга кўра биз биринчи ҳулосани қилишимиз мумкин. Амир Темур даври давлатчилик тизими муайян бир ўтмишга, анъаналар, тажрибалар, сабоқлар, қонуниятларга асосланган ҳолда ташкил қилинган. Шу ерда ақли савол тугилади: бу ўтмиш йўл қонуниятлари, тажрибалари, яъни давлатчилик асослари нимада ўз аксини топгани ва Амир Темур давлатимизга раҳбарлик қилган йиллари уларга қандай муносабатда бўлинди? Саволни шу тариқа қўйиш ниҳоятда муҳим. Зеро, бизнинг тушунчамизда давлат арбоби, сиёсатчи салоҳияти (ва бундан қелиб чиқадиган буюклиги), энг аввало, унинг давлатчилик асосларини нечоғлиқ тегна англаб олиши ва амалда унга риоя эта билиши билан белгиланади. Бу ғоятда оғир вазифадир.

Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур даврига қадар шаклланиб қамонлар қиновидан ўтган асослари қуйидагилардир:

1. Давлат ўз вазифасини бақармоғи учун, энг аввал, сиёсий жихатдан мустақил бўлиши қерак.
2. Давлат ва қамият сиёсий яхлитлиғи бузилмаслиғи қерак.
3. Давлат ва қамият муайян бир қонунлар, тартиблар, мафқура асосида бошқарилмоғи лозим.
4. Бошқарувнинг турли табақалари, йўналишлари, соҳаларини мувофиқлаштириб турувчи маълум бир тизим шаклланган бўлиши қарқор.
5. Қамиятда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳоли (таракқиёти) давлат диққат марказида турмоғи лозим.
6. Қан ва маданият рақнақи тўғрисида доимий қайғуриш давлат аҳамиятига молик қатъий сиёсат сифатида қаралмоғи лозим.
7. Қар бир қавр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат қамият ички таракқиёти масалаларини ташқи дунёда маъжуд омиллардан фойдаланган ҳолда ҳам ҳал этиб қориши қарқор.
8. Давлат ғепасида турган қучлар ўтмиш, қамона ва қелажакни тегна тафакқур, қатъий иймон, ғоятда юқсак маънавиятпарварлик ва миллатпарварлик ила англамоғи қерак.

Маққур сакқиз асос қонуният сифатида шаклланган эди. У ёқи бу қамонда улардан фойдаланилдим ё йўқ, бу бошқа масала. Бироқ Амир Темурнинг ўзбек давлатилиғи тарихида тутган буюқ ўрни шундақи, у ўзининг бутун фаолияти мобайнида ана шу асосларни рўёбга қикара олди. Яъни 150 йиллик қарамликдан сўнг давлатимиз сиёсий мустақиллиғини тиклади; ўз қаврида маъжуд шарият, тўро-тузуклар асосида қамият ҳаётини бошқаришни йўлга қўйди; марказлашган давлат тизимини яратдиқи, ўз қамонаси учун бу дунё миқёсидағи таракқийпарвар вокса ҳисоблангани; иқтисодий муносабатлар (деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик) ривожини учун барча ички ва ташқи шароитларни барпо этишга қаттиқ қиришди; ижтимоий муносабатларни (солик тизими, мулкчилик, турли ижтимоий табақалар манфаатини назарга олиш ва ҳоқазо) муҳим деб билди; ҳуқмронлигининг дастлабқи қунларидан то умрининг охиригача қан ва маданият рақнақида алоҳида диққат билан қаради; ўз қаври шарт-шароитига кўра ташқи сиёсатда

катъий ва фаол ҳамда мақсадга мувофиқ равишда ҳаракат қилиб, давлатни салтанат мавқеига олиб чиқди; ўлкани дунёнинг энг буюк сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантирди; асосида яққал ҳукмронлик мазмуни ётган җамият бошқарувида биринчи раҳбар қандай бўлиши кераклигини намоён этиб қетди.

Шу билан бирга Амир Темури мазкур саккиз асоси яна бир муҳим — тўққизинчи асос билан бойитди. У ҳам бўлса, җамият ривожига барча ижтимоий табақалар фаолиятини назарда тутиш ва манфаатларини таъминлашдан иборатдир. Амир Темури бўйича бундай табақалар 12 та бўлиб, уларда җамиятнинг барча таркибий қисмлари ўрин олган. Диккатга сазовор томони шундаки, тузуклар баёнида Амир Темури табиий равишда дин ва шариатни биринчи ўринда таъкидлаган ҳолда ижтимоий табақаларга бўлган муносабатни бошқа йўналиш ва масалалардан устун қўяди. Демак, Амир Темури даврида давлатимизнинг тўққиз асоси ўз ижобий ечимини топган ва ҳудди мана шу тўққиз асос Соҳибқирон юритган давлатчилик сиёсатининг тўққиз томонини ташкил этади.

Юқорида давлатнинг сиёсий мустақиллиш ва мамлакат яхлитлиги борасида Амир Темури олиб борган фаолият билан қисқача танишиб ўтдик. Қуйида унинг давлат бошқаруви, давлатчилик ва ҳарбий сиёсат борасидаги ҳаракатларини лўнда тарзда ёритишга уриниб қўрамыз.

Чингизийларнинг ўлкадаги ҳукмронлиги барча соҳалар таракқиётида салбий асорат қолдиргани ҳақида сўз айтдик. Давлат бошқаруви соҳаси ҳам бундан мустасно эмас. Умуман бошқа, қўчманчи шарт-шароитда шаклланган сиёсий дунёқараш ва тарбия чингизий намояндалар учун маҳаллий бошқарув анъаналарини қабул этишга йўл бермасди. Шу сабабдан ҳам аввалги давларда кечган давлатчилик бошқарувидаги қўп асрлик тажриба ва анъаналар чингизийлар ҳукмронлиги замонида амалда ўз давомийлигини топа олмади. Агар бу давр бир ярим аср кечгани назарда тутилса, шу соҳадаги аҳвол нечоғлик оғирлашиб қолгани маълум бўлади. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган хизматларидан бири шундаки, у 150 йиллик узок бир давр ўтиб, шунинг орасида одатлар, анъаналарда қаттадан-қатга ўзгаришлар қодир бўлганига қарамай, қадимдан мавжуд бўлиб қелган ўзбек давлатчилиги бошқарув тизимининг (биз ҳатто илмининг деган бўлардик) қлассик намуналарини қайтадан тиклай қилди. Ниҳоятда мушқул бўлган бу вазифани у қодолик билан ҳал эта олди.

Демак, Амир Темури даврида бошқарув икки идора: дарғох ва девонларга (вазирликларга) бўлинган.

Дарғох — энг олий давлат идораси. Унинг бошлиги ҳам табиий равишда давлатнинг олий ҳукмдори. Амир Темури давлат тепасига қелгандан сўнг чингизийлардан бўлмиш Суйурғатмишни хон, яъни олий ҳукмдор деб эълон қилгани маълум. Шу билан бирга Суйурғатмиш «сохта хон» мавқеида бўлиб, амалдаги ҳокимият Соҳибқирон ихтиёрида бўлганини ҳам қиламыз. Нима учун шундай қарама - қаршилиқ юзага қелганди, саволи қуғилади. Чингизийларнинг 150 йиллик ҳукмронлиги мамлакат ҳаётида қатта таъсирга эга бўлганини таъкидлаган эдик. Сиёсий муносабатлар, қарашлар, одатлар җамиятнинг энг қайноқ соҳаларидан бири сифатида янғилиқ ва ўзгаришларга бой бўлади. Масалан, улус бошлигининг қиёбондан қарорғох қуришини олайлик. Мамлақатимизда асрлар

давомида давлат бошлигининг қароргоҳи шаҳарларда қанчалик табиий бўлиб келган бўлса, чинги-зийлар даврида, аксинча, хон биёбондаги қароргоҳда туриши керак, қабилдаги ақида сиёсий муҳитга қаттиқ сингиб кетганди. Шунга ўхшаш ўзгаришлардан бир қанчаси мазкур бир ярим асрлик жараёнда ўз ўрнини топиб олганди. Гап уларнинг тўғри-нотўғрилигида эмас. Мухими Амир Темур давлат тепасига келган пайтда улар жамият ҳаётидаги воқеликни ташкил этарди. Соҳибқирон буларни назарда тутмасдан иложи йўқ эди. Иккинчи томондан, 1370 йили мамлакатда Амир Темурдан бошқа ҳам яна бир қанча қудратли амирлар, уларни қўллаб-қувватловчи ижтимоий-сиёсий қучлар бор эди. Улар ҳам зимдан ё очикчасига мустақил сиёсат юргизиш, ҳатто олий тахтни эгаллаш ниятида бўлганлар. Бундай шароитда Амир Темур ўзини расман хон деб эълон қилмасди. Чунки бу рақибларга баҳона бўлиб, норозилик ва ҳуружларга туртки бўлиши турган гап эди. Зеро, ҳудди шу йиллар таомилига кўра сиёсий ҳокимият чингизийлар хонадони ихтиёрида бўлиши керак эди. Учинчи томондан, Суйурғатмиш хон деб қўтарилганда ҳали амир Хусайн масаласи ҳал бўлмаганди, аниқроғи ҳал бўлиш арафасида эди. Амир Хусайн эса ўз вақтида Қобилшоҳни (1364), сўнг Одил Султонни (1365) расман хон деб эълон қилганди. Демак, Амир Темур томонидан Суйурғатмишнинг хон деб эълон қилиниши Одил Султон «хонлиги»ни, яъни амир Хусайн ҳукмдорлигини бекор этиш билан баробар ҳисобланарди. Ҳуллас, мазкур масала ўша замон воқелигидан келиб чиқиб Амир Темур ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилган. Соҳибқирон учун бу пайтда муҳими ҳам аслида шу эди.

Амир Темурнинг чингизийлардан бўлмиш Қазонхоннинг кизи Сарой Мулкхонимга (1337—1408) уйланиши, яъни хон авлодига қуёв (қўрагон), қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилган. Бундан ташқари Чигатойхон амирларидан Қарочар барлос Амир Темур авлоди эканлиги ва у ўз вақтида Чигатойхон улуг амири сифатида ўлкани бошқаргани (Шомий ёзишича, гўё «Чингизхон Чигатойни Қарочарга топширган») ҳақидаги ярим ҳақиқат, ярим афсона ҳам таомилга қиритилган. Ярим ҳақиқатлиги шундаки, Чигатойнинг Қарочар барлос номи мингбоғиси бўлган. Аммо ишончли манбаларда унинг хон номзоди сифатида мамлакатни бошқаргани ҳақида сўз йўқ. Шу маънода Яздий «Зафарнома»сида келтирилган Амир Темур аждодларига оид шажара гирт афсона ва тўқимадир. Зеро, унга кўра гўё Амир Темур уруги Чингизхон уруги билан амакивачча. Бу ҳеч бир ҳақиқатга тўғри келмайди ва уни исботловчи бирон-бир тарихий маълумот йўқ. Шунга қарамай баъзи бир ҳолларда Амир Темур шахси ва фаолиятини, демак, ўзбек халқи тарихи ва маданиятини қамситишга уринувчилар мазкур афсонадан «унумли» фойдаланадилар, яъни Амир Темурни Чингизхон ва мўғуллар билан боғлаб қўрсатишга уринадилар.

Демак, даргоҳ бошида амалда Амир Темур турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятидаги масалалар унинг ҳукми ва қўрсатмаси асосида ҳал этилган. Шу билан бирга даргоҳда вақти-вақти билан хос мажлислар ўтказилиб турилгани маълум. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, муҳими мансаб ва вазифаларга тайинлаш қабил масалалар қўриб чиқилган. Бундай тадбирлар гоётада тор доирада ўтказилиб, давлат аҳамиятига молик масалаларнинг четга аён бўлишидан ниҳоятда сакланилган. Чунончи, махсус қотиб мажлис баёнини махсус дафтарга тушириб борган. Афтидан, кейинги мажлисда ана шу баён асосида илғари қабул қилинган қарорлар, турли чоралар натижалари текшириб қилинган.

Амир Темурнинг даргох фаолиятини бошқариш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўлини «Тузуқлар»даги баёнлардан яққол кўриш мумкин. Чунончи, Соҳибқирон шундай ёзганди: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини аңғладим. (Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашқарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашқарни енгиб бўлур. Таҷрибамда қўрилганким, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр, жанг қўрган, мард, шижоатли бир киши мингга тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки таҷрибали бир киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг таҷрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр киши мулоҳазакорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга қиришар эканман, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмони, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини қўнғилга келтирардим. Унинг ҳатарли томонларига қўпроқ эъти- бор берардим. Қайси бир ишда икки ҳатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир ҳатарлик ишни ихтиёр этардим... Ишларимнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга қиришмай туриб, ундан қутилиб чиқиш йўллари мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тад-бир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик қўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узокни қўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим».

Даргох фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлар, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечган жараён билан боғланиб туриш ишини олий де-вон олиб борган. Даргох тизимидаги бу девонга девонбеги бошчилик қилган. Олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, манбаларда баъзан уни даргох билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам қузатилади. Олий девонда ҳар қуни тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, харбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб ўзига ҳос равишда ҳисобот бериб турганлар. Афтидан, бунда вазирликлар тегишли қўрсатмалар олиб турган бўлишлари керак. Сарҳад ва бошқа тобе мамлакатлар бошқаруви билан боғлиқ яна уч вазирлик ҳам девонбегига ҳисобот берганлар.

Даргохдаги муҳим вазифалардан бири бу — арзбегидир. Унинг хизмати даргохга арз-дод, шикоят билан қелганлар ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб, тушган арзлар, шикоятлар, тақлифларни олий ҳукмдорга етказиб туриш га масъулликдан иборат эди. Бундан ташқари даргохда адолат амири лавозими мав-жуд бўлиб, у турли ўлка ва шаҳарларда «сипоҳ ва райийат орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида» боҳабар бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот ет-казиб турган. Демак, жойлардаги аҳволдан боҳабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни арзчилар тўғридан-тўғри даргох-га мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси — махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томонидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текширилиб қорилган. Мана шу икки йўл билан

жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тарғибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида рўй-рост маълумот олингач, сўнг махсус вакиллар — аминлар (яъни ишончли вакиллар) жойларга бориб воқеани ўрганиб тегишли чоралар кўрганлар. Чунончи, бирон кишига нисбатан зулм, адолатсизлик килинган бўлинса, адолатни тиклаб ўша ер маҳаллий ҳазинасидан уларга тўлов ажратиб қайтганлар. Аминлар ўзлари тафтиш қилган ишлари, кўрилган чоралар ҳақида кейин ёзма ҳисобот берганлар. Аминлар вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўловини йигиб келиш ҳам қилган.

Даргоҳдаги муҳим лавозимлардан яна бири бу — тавочидир. Тавочи олий фармонга кўра жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шугулланган. Бу вазифа гоятда муҳим аҳамият касб этгани учун Шарафиддин Али Яздий муболага билан уни олий ҳукмдордан кейинги юқори даражадаги давлат мансаби деб баҳолайди. Албатта, бундай таърифда ҳам жон бор. Зеро, лашкар тўплашни курук фармон етказиш деб тушунмаслик керак. Маълумки, тобе ўлкалар, ҳукмрон сулола вакиллари, нуфузли амирларга тақсим қилиб берилган юртлар олий кўрсатма бўлганда тегишли ҳар-бий куч билан хизматга шай туришлари кўзда тутилган. Тавочилар эса худди мана шу аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти кўнгилдагидек талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби гоятда масъулиятли тадбирларга жавобгар бўлганлар. Мазкур муаллифнинг гувоҳлик беришича, тавочилар бош тавочи, пиёда аскар тавочиси кабиларга тақсимланган. Бош тавочилар туманот (ўн минглик), ҳазоражот (минглик), садажот (юзлик) етакчиларидан! вилоят катталаридан кўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиб бериш тўғрисида тилхат олганлар. Шу билан бирга тавочи ҳарбий юриш чоғида кўшинларнинг жойлашуви, берилган буйруқларнинг ижро этилиши (масалан, душман истех-комлари девори остидан лаҳм қавлаш) ҳамда тинчлик пайтларида катта қурилишларда иш тақсимлаш кабилар билан ҳам шугулланган. Чунончи, Байлакон каналини казишда 35—40 км масофани ҳар бир ҳарбий қисмга тақсимлаб беришга тавочилар бош бўлган.

Даргоҳда шунингдек бош хожиб, хожиблар, расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари, ҳазинадор, хонсолар (даргоҳда ва олий фармон билан бошқа ерларда, масалан, юришларда ўтказиладиган тўй, базмлар, катта зиёфатларда дастурхон тузатишга бош-кош бўлувчи), жибочи (қурол-аслаҳа сакловчи), қушчи (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи қушбеги, бақовулбоши (сарой ошпазларининг бошлиги), қотиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, газалхонлар, фаррошлар каби катта-кичик вазифалар, таблхона (ноғорахона), дорихона каби хизматлар бўлгани маълум.

Ижроия тизими, юқорида айтилганидек, марказда вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Кези келганда шунини таъкидлаш керакки, чингизийларнинг 150 йил ҳукмронлиги даврида маҳаллий бошқарув тизими анъаналари поймол қилинган бир шароитда Амир Темур биз сомониёлар, қорахонийлар, газнавийлар, салжукийлар, ануштегинийлар замонида шохиди бўлганимиз, ижроия ҳокимиятининг вазирликлар тизимини қайтадан жонлантира олди. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган катта хизматларидан бири ҳам шунда. Яъни у бир неча асрлар давомида шаклланиб келган давлатчилигимиз ижроия тизимидаги бошқарувнинг классик

шакллари тиклай олди. Бу ниҳоятда қадрли ва тарихий хизматдир.

Энди тўғридан-тўғри вазирликларга ўтсак.

Биринчиси — мамлакат ва раийят вазири. У мамлакатнинг муҳим ишлари, қундалик муомалалар, халқ аҳоли, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар, уларни тақсимлаш, қирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, ҳазина аҳоли қаби муҳим юмушларга жавобгар бўлган. Мазкур масалалар юзаси- дан олий ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоботлар бериб турган. Агар мазкур вазирлик вазифасини олдинги давр ижроия тизими билан таққосласак, у ҳолда сўз бу ерда бош вазир ҳақида кетаётгани маълум бўлади.

Иккинчиси — ҳарбий вазир. У ҳарбийларнинг маоши, алоҳида хизматлари учун уларга туҳфа қилинган ер-сувлар бошқаруви (яъни назорат ва қайд этиш маъносида), қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўрикларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга нафақа тайинлаш, истеъфога чиққан ҳарбийлар тўғрисида қайгуриш қаби масалалар билан машғул бўлган.

Учинчиси — мулкчилик ва солиқ ишлари вазири. Бу вазирлик турли сабабларга кўра эгасиз қолган мол- мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан қарз ва бож олиш, мамлакат қорвалари, ўтлоқ-йўловларни бошқариш, уларнинг барчасидан тушадиган даромадларни сақлаш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш (масалан, қойиб бўлганлар, ўлганларнинг мулкни қорисга топшириш) қаби вазифаларни бажарган.

Тўртинчиси — бутун салтанат идораларининг қирим- қиқимлари, ҳазинадан қарф қилинаётган барча қаражатлар ҳисобини олиб қорувчи қолия вазири.

«Темур тузуклари»да қолия вазири масъулиятига тегишли диққатга сазовар бир тузук қор: «Қолия вазирлари қолия ишларида ҳиёнат қилиб (ҳазинадан қирон маблағни) ўзлаштириб олган бўлсалар (аввал текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улүфа (яъни маош — А. 3.) миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга қовға — инъом ўрнида қерил- син. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан иққи қаравар ортик бўлса, ортиги оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч қаравар кўп маблағ олинган бўлса, ҳаммаси (салтанат ҳазинасига) тортик сифатида олинсин».

«Темур тузуклари»да мазкур тўрт вазирликдан ташқари яна уч вазир ҳақида сўз қетиб, улар салтанат тарқибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид қолиявий муомалалар ва қеладиган даромадларни бошқарганлар. Агар салтанат ҳудуди ва унга қирган қарҳадлар кўлами назарга олинса, ҳақиқатан ҳам у ерлар билан боғлиқ қолия-даромад ишларини ташқил қилиш учун уч вазирлик таъсис этилишини асосли қеса бўлади.

Сакқизинчи вазирлик бу адлия вазирлиғидир (қевони мазолим). Қези қелганда шуни алоҳида қайд этмок қеракки, бу вақтда адлия, яъни суд тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиғи тўғридан-тўғри фуқаролар ё, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар

билан шугулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом қозиси шугулланган. Қўриб турганимиздек, бу соҳада ҳам Амир Темур даврида илгариги анъаналар давом эттирилган. Суд тизимидаги тақсимоат эса бизларда бир неча асрлар муқаддам амалга ошириб келганини маъқул давр мисолида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Қонун, ўша замон тартиблари олдида жавобгарлик барчага баробар бўлган. Масалан, Амир Темурнинг набираси Пир Муҳаммад ибн Умаршайх ўз қилмиши учун девони мазолимда қаттиқ сўроқ қилиниб, айби аниқлангач, шунга яраша жазо берилгани ва бу ҳақда шахсан Амир Темурнинг ўзи фармон бергани тарихий манбаларда ўз аксини топган.

Илгариги сулолалар даврида мавжуд бўлган вақф ишлари вазирлиги хизмати Амир Темур даврида садрлар садрига (садрлар бошлиги) юқлатилган. Гарчи вазирлик тизими маъносида тилга олинмаса-да, аммо маъқул хизмат моҳияти сақланиб қолган. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки вақф мулкчилиги сақланганди.

Шунга ўхшаш ўтган замонларда таъқиқланган хабар ва почта вазирлиги шаклан тилга олинмаса-да, аммо маъмулан бу вақтда ўзининг энг юксак раванг даражасига қўтарилганди, десак тўғри бўлади. Зеро, улкан салтанатни мақсадга мувофиқ равишда бошқариб боришда унинг турли бурчакларида содир бўлаётганлардан боҳабар бўлиш, марказдан буйруқ, фармон, кўрсатмалар жўнатиш, марказга турли ҳужжат, ҳисобот ва ҳоказоларни етказиш, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни пухта ва тезкор равишда йўлга қўйиш қабил юмушларни қатъи салоҳият ва ғайрат билан амалга оширишга тўғри қеларди.

Ўз ўрнида бу борадаги тадбирлардан савдо-сотик муносабатлари нечоғлиқ ютишини тасаввур қилиш мумкин. Гапнинг қисқаси, хабар ва почта хизмати аҳамиятини аввал бошданок яхши тушунган Амир Темур ўзи-нинг дастлабки фармонларидан бирида уни йўлга қўйиш ҳақида кўрсатма берган. Ўша замон гувоҳларидан бири Испания элчиси Клавихонинг ёзишича, бутун салтанат ўзга бир қўнлик йўл оралигидаги ҳар бир масканда тўхташ жойлари бино этилган бўлиб, уларда 10 тадан 200 тагача от-улов сақланган, махсус хизматчилар фаолият кўрсатган. Бу юмушларнинг бари давлат хазинасидан таъминланган. Даргоҳдан ё даргоҳ томон жойлардан, хизмат юзасидан йўлга чиққан ҳар бир шахс ё ғуруҳ маъқул жойларда тўхтаб дам олиб, отларни алмаштириб яна йўлда давом этаверган. Хайратга соларлиқ томони шундаки, улкан салтанатнинг ҳар бир бурчагидан Самарқанд томон йўналувчи йўлда шу тартиб жорий қилинган. Улар ҳатто аҳоли турмайдиган ерларда ҳам ишлаб турган. Қўнончи, испаниялик элчилар Табриздан (ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбидан) Самарқандга бўлган сафар чоғида бундай тартибни ўз қўзлари билан кўрганлар. Тартиб гоётада қатъий бўлган. Масалан, маъқул хизматдан фойдаланаётганлар минган от йўлда, тўхташ жойлардан йироқда яроқсиз бўлиб қолса, йўлда учраган отликнинг, қим бўлишидан қатъи назар, амирми, ҳарбийми, ҳатто олий ҳуқуқдорнинг ўғлими, отини олиб миниб кетишга ҳақли бўлган. Бир сафар шундай ҳолатда Амир Темурнинг қатъи ўғлининг отидан фойдаланган эканлар. Бу борадаги тартиб ва аҳвол ҳусусида янада аниқроқ маълумотни Хофиз Абру қолдирган. Унга қўра, Самарқанддан қайси бир томонга йўлга чиқилмасин бир ой ё икки ой йўл юриладими, ҳеч қим ҳеч қачон қўчада қолмаган. Тўхташ жойлари бир йўла ҳатто 1000 кишини қабул қилиши мумкин бўлган.

Амир Темур ва умуман теурийлар даврида ташки сиёсий-дипломатик алокалар изчил равишда олиб борилганини биламиз. Атбатга, бунда тегишли давлат муассасаларининг роли бўлгани табиий. Бундан ташқари аср бошларида биз ташки алокалар, ёзишмалар буйича ижроия ташкилотлари ишлаб келганини кўрдик. Клавихонинг Самаркандда элчилар билан шугулланувчи махсус амирлар хизмат килгани, элчиларни кутиб олиш, кузатиш билан боғлиқ тадбирларни уюштиришга оид гувоҳликларини инобатга олиб хулоса килиш мумкинки, ташки алокалар, элчилар, халқаро ёзишмалар билан шугулланувчи хизмат бўлган. Афтидан, бу хизмат ижроия тизимида эмас, даргоҳ таркибида фаолият кўрсатган.

Хоҳ даргоҳ, хоҳ ижроия тизими бўлсин, давлат хизматлари қандай пухта ва аниқ ишлаганини Клавихонинг қуйидаги гувоҳлигидан билиб олиш мумкин. Хар бир маслаҳатчи, яъни йирик амалдор ўз битикчиси ва қайд дафтарига эга экан. Битикчилар ўз бошлиқлари кўрсатмасига мувофиқтурли хужжатлар, масалан, ёрлиқлар ёзиб тайёрларканлар, албатта, бу ҳаққа қайд дафтарига ёзиб ёрлиққа тегишли белги (рақам) қўйганлар. Кейин эса ёрлиқ йўриқчига топширилиб, у унга муҳр босган ва маъкур масалага дахлдор хизматларга юборган. Хуллас, хужжат яна 3—4 амалдор назоратидан ўтиб уларнинг муҳрлари босилгандан кейингина олий ҳукмдор муҳри урилган. Шундан сўнг бу хужжат қонун қучини олган.

Икки огиз сўз давлат хизматчилари ҳақида. Доим бўлганидек давлат хизматиға олинадиганларга қатта талаблар қўйилган: улар ўқимишли, қенг билимли ва дунёқарашли, ҳалол бўлишлари қерак эди. Бу борада Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида шундай ёзади: «Амр қилдимки, вазирлар тоза наслиқ, ақл-фаросатлиқ, халқ аҳволидан ҳабардорлиқ, уларга нисбатан ҳушмуомалалиқ, сабр-қидамлик ва тинчликсевар» бўлмоғи қерак. Бундайларга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган қишиларни йўқотиш пайига тушса, наслию зоти ёмон, ҳасадчи, қина-қек сакловчи, қора қўнғилли қишиларга зинҳор вазирлиқ лавозими берилмасин. Бузучи, қора қўнғилли, зоти паст одам вазирлиқ қилса, давлату салтанат тез орада қулайди».

Маҳаллий бошқарув ҳақида сўз қетса, аввал шуни қайд этиш қеракки, салтанатнинг одатда ҳукмрон сулола намояндалари ва шу ҳонадон таянчи бўлмиш харбий-сиёсий қучлар ёрдамида идора этилишини қўп бора кўрдик. Теурийлар даври ҳам бундан мустасно эмасди. Табиий равишда Амир Темур салтанатни бошқаришда, энг аввало, ўз ўғиллари ва авлодларига суянди. Қунончи, у салтанатни бир қанча улусларга тақсимлаб, Мовароуннаҳр яхлитлигини саклаган ҳодда бошқарди. Хар бир улуснинг ҳам ўзига яраша даргоҳи ва вазирлари бўлган. Аммо марказий бошқарув тизимидаги қабил қенг тармоқпи бўлмай, муайян ҳудуд доирасида олий даргоҳ ва ижроия тизими олдида жавабқарлиқ ҳолатида фаолият кўрсатган.

Алоҳида кўрсатган хизматлари учун йирик амалдорлар, харбийлар, дин пешволари ҳазда бўйсундирилган собиқ ҳукмдорларга шахсий хизмати ва шароитга муносиб равишда бирон ҳудуд (вилоят, шаҳар, туман) тортиқ (суйурғол) қилинган. Масалан, Амир Темур ўз пири саййид Барақага Анҳудни тортиқ қилгани маъ-лум. Ана шундай ҳолларда, «Тузуқлар»да ёзилишича, хар бир суйурғол қилинган вилоят ё мамлакатга иқкитадан

вазир тайинланган. Биринчиси — йигиладиган солиқларни кайд этиб, аҳоли ахволидан бохабар бўлиб туриш, иккинчиси эса йигиладиган даромадлар кай тарзда харж килинаётганини ҳисобга олиш, шу ерда мавжуд харбий қисмларга бериладиган маош тақсимоли билан шугулланиш қабилар билан банд бўлган. Фараз қилиш мумкинки, мазкур вазирлар орқали марказ жойлардаги молиявий, солиқ, ижтимоий ҳолат масалалари бўйича тўғридан- тўғри маълумот олиб турган. Афтидан, бу вазирлар юқорида тилга олинган марказий ижроия тизимидаги сарҳадлар бўйича уч вазирлик назорати ва ҳамкорлигида фаолият кўрсатган. Суйургол ерларга махсус вазирларни тайинлашнинг амалий томони бўлгани шубҳасиз. Зеро, суйургол эгалари ўзларига тор-тик қилинган жойлардаги аҳолидан олинадиган давлат солиқларини тўлалигича ё маълум бир улушини ўзла-рига олишлари назарда тутилган. Бу борада меъёрдан чиқиш, аҳоли норозилигига сабаб бўлувчи ишларга қўл уриш умуман салтанат кудратига путур етказиши тур-ган гап эди. Шунинг учун ҳам марказ жойларда ўз вакилларига эга бўлгани табиий.

Шаҳар, туман микёсидаги бошлиқлар доруга, қалъа бошлиғи қутвол дейилганини эслатиб ўтиш жоиз.

Энди кўриладиган даврда конунчилик, жамият ва давлат бошқарувидаги конун ва тартиблар ҳақида тўхталиб ўтсак. Темурийлар, хусусан, Амир Темур даври конунчилигини ёритишда унинг «Тузуқлар»и гоётда қўл келади. «Бу тузуқлардан, — деб ёзади муаллиф, — (қелажакда) салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар»³. Демак, «Тузуқлар»ни ёзишдан мақсад жамият ва давлат бошқарувида зарур ҳисобланган конун-қоидалар, яъни тузуқлар мажмуини яратиш бўлган. Агар ундаги баъзи бир қайтаришлар, шахсий мулоҳазалар ва «лирик кечинмалар»ни олиб ташласак, ихтиёримизда ўша даврнинг асосий конунлари (конунчилиги) мажмуи қавдаланиши турган гап.

Умуман давлатчиликнинг ўрта асрларга ҳос, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихида давлат тепасида тур-ган биринчи шахсга жуда қўп нарса боғлиқ бўлганини биламиз. Хар бир жамият ўзига муносиб ё ўзи муносиб бўлган ҳукмдорга эга бўлади, ҳикмати ҳам худди ўша замонлардан қолган ва ўша замон воқелигини ақс эттиргани шубҳасиз. Шу маънода Амир Темур даври конунчилиги нафақаг унинг шахсияти, балки ўша жа-мият дунёқараши, одатлари, талаб ва имкониятлари қабилар билан боғлиқ бўлгани аниқ. Юқорида биз ало-ҳида гаъқидлаган давлатчилигимиз асосларига Амир Темур томонидан сингдирилган тўққизинчи асос — барча ижтимоий табақалар фаолияти ва манфаатларини назарда тутиш ўша замон конунчилигининг бош бўғинини ташкил этган. Амир Темурнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик: «Давлат устунлари ўн икки табақа ва тоифадаги қишлоқ билан қувватланади». Агар қайтаришларни истисно этсак, бу табақа ва тоифа қуйидагилардир: сиёсатчилар, дин пешволари, харбийлар, амалдорлар, зиёлилар, савдогарлар, ҳунармандлар, дехқонлар, чорвадорлар. Қўриниб турганидек, бу ерда барча ижтимоий табақалар мужассамлашган. Гап «ҳукмрон синф» ё бирон-бир алоҳида табақа устида эмас, бутун жамият аъзолари ва улар тегишли бўлган тоифалар устида қетмоқда. Мазмун эътибори билан Амир Темур мазкур 12 табақага муносабатидан сўнг қуйидагиларни ёзади: «Давлат ишларини салтанат конун қоидаларига... тўро-тузуққа таяниб... амирлар, вазирлар, сипох, райийат — хар бирини

ўз лавозимиға ва мартабасига» караб бошқардим. Гарчи бир караганда хакикатан ҳам Амир Темур бошқаргандек туюлса-да ва бунда хакикат бор, аммо шу билан бирга аслида жамият ва салтанат шариат ва тўро-тузуклар, яъни ўз даври конунчилиги асосида бошқарилган.

Шариат деганда ўша замонларда мусулмон жамиятидаги муайян бир ахлокий-хукукий нормалар англамоғи керак. Зеро, «тўғри йўл» мазмунини берувчи шариат (Аш-шариа) асосида Куръон ва сунна ётса-да, лекин у аслида фикх (хукук ва юриспруденция) учун умумий мафкуравий, диний-ахлокий манба бўлиб хизмат қилган. Демак, хулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётининг турли соҳаларини бошқаришда қадимдан жорий бўлиб келган конунчилик (тузукчилик) ва мусулмон конунчилиги (фикх) имкониятларидан ҳам фойдаланилган.

Албатта, бу ерда ўрта асрларга хос ва мос яққа ҳукмронлик бошқарув тизимида олий ҳукмдорнинг ўрнини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Зеро, унинг ҳар бир фармойиши амалда конун қучини олган. Шу маънода «Тузуклар»да келтирилган «Аҳолини йўл-йўриққа солиш ва маош тайинлаш», «Раиййатдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва қўсалтириш, унинг ободончилиги, ҳавфсиалигини амалга ошириш», «Сипоҳ сақлаб туриш», «Вазир тутиш» каби қатор тузуклар таҳлили эътиборга моликдир. Уларда ҳар бир алоҳида ижтимоий йўналишда доим содир бўлиб турадиган жараёнлар учун ҳукукий меъёрлар ўз аксини топган. Масалан, уруш пайтларида мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбоши ҳукмининг эса ўнбошига мажбурийлиги ва бу тартиб бузилса тегишли жазо берилиши ё бўлмаса оддий аскар, ўнбоши, юзбоши, мингбошига бериладиган маошлардаги чегаралар, фарқларни оласизми, қўйингчи, ҳар бир тузукда муайян бир воқеаликдаги фаолиятга адолат мезонидан туриб муносабатда бўлиш қўзғатилган туради. Демак, Амир Темур ўз тузукларини ишлаб чиқиб ҳаётга татбиқ қиларкан, энг аввало, бир нарсани — жамиятда мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қонуний асосга қўйишни мўлжал қилган. Бунда олий ҳукмдор — давлат раҳбари олдида турган масъулиятни ҳам унутмаган. Унингча, давлат раҳбари бир сўзли, ўз ишини ўзи қилиб қилиши, ўзи ва атрофидагиларга адолатли бўлиши, ҳолис, қатъийлик билан иш юритиши, фикрлар қилма-қиллигидан қўчимаслиги, қизикқон бўлмаслиги, мулоҳаза билан иш юритиши лозим.

Талаблар нафакат фуқаро ё, қўрганимиздагидек, ҳукмдорга нисбатан, балки ҳокимият идоралари олдида ҳам қўйилгани маълум. «Агар, — дейилади «Тузуклар»- да, — (ҳароб бўлиб ётган ерларнинг) эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва қарақчи нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олин». Қўриниб турганидек, фуқародан бир нарсани талаб қилишдан олдин давлат унга тегишли шарт-шароит яратиб бермоғи лозимлиги қонуништирилган. Бу борада янада чуқурлашиб борилиб қуйидаги ҳукукий меъёр юзага келган: «Қимқи, бирон саҳрони обод қилса, ёки қориз қурса, ё бирон боғ қўқартирса, ёки бирон-бир ҳароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раиййат ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса (олиқ-солиқ) қонун-қондасига мувофиқ хирож йигилсин». Фуқаролар ҳаёти ва фаолиятини адолатли, уларнинг манфаатига мос тарзда ташкил этишда бу билан ҳам чекланилмаганлигини Амир Те-мурнинг қуйидаги фармонидан қилиб олиш мумкин: «Хирожни эқиндан олинган ҳосилга ва ернинг

унумдорлигига» ва бошқа шарт-шароитларга караб олсин-лар. Мазкур мисоллар ўзбек давлатчилиги ва конунчилигининг Амир Темур давридаги мазмунини тўла ра-вишда намоён қила олади, десак хато бўлмайди. Конунчиликда биринчи ўринда фукаро манфаати турган. «Негаки, — дейилади «Тузуқлар»да, — раийят хонавайрон қилинса, (давлат) хазинаси камбағаллашишига олиб келади... (бу эса ўз ўрнида) салтанатнинг қучсиэзланишига олиб боради». Бу ҳамма замонлар учун ҳақ гап. Зеро, иқтисодий қудратга эга бўлмаган давлат доим заиф бўлади. Иқтисодий қудратни эса халқ (раийят) яратади. Бунда адолатли конун роли бекиёсдир. Амир Темур даҳосининг қирраларидан бири ҳам унинг маз-кур абадий ҳақиқатни аңлай билганлиги ва амалда намоён қила олганлиги билан ўлчанади.

Икки оғиз харбий сиёсат ҳақида. Амир Темурнинг мазкур масала бобидаги дунёқарашини унинг қуйидаги сўзлари орқали билиб олиш мумкин: «Давлат ишларининг тўққиз улуши қенга, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини аңладим». Демак, сиёсат ва бошқарувда Амир Темур қиличга, яъни зўрликка факат бир улушгина эътибор ажратяпти. Унинг байроғи эса доимо сиёсат ва тадбир бўлиб қолган. Шу билан бирга тарих Амир Темурни энг буюқ саркардалардан деб билади. Бу ҳақиқатан ҳам шундай. Аммо бизнинг фикримизча, Амир Темурнинг харбий санъат борасидаги буюқлиги унинг энг асосий фазилати — буюқ давлат арбоблигининг бир қиррасини ташкил этган, ҳолос. Зеро, унинг харбий сиёсати бош мақсад — қудратли давлат ва салтанат барпо этиш ишига хизмат қилган. Масаланинг бу томонига алоҳида ургу беришимизнинг сабаби бор. Чунки шу чоккача ва баъзан ҳозирда ҳам Амир Темурнинг фаолияти ҳақида сўз қетганда унинг харбий саркарда, лашкарбошилигига кўпроқ эътибор берилиб, унда у қўлга қиритган харбий ютуқлар ҳақида сўз қетган. Бу билан унинг умри факат урушларда ўтгандай бўлиб қолади. Ваҳоланки, Шомий, Яздий, Натанзий, Хофиз Абру ва бошқа тарихчилар асарларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Амир Темур харбий тадбирлар билан тўғридан-тўғри ўрта ҳисобда йилда бир неча ойгина банд бўлган. Қолган вақт давлат ва салтанат ишларига бағишланган. Аслида эса, таъкидланганидек, харбий сиёсат унинг бош мақсадининг амалдаги таркибий қисми эди, ҳолос. Шу билан бирга қатта истеъдод эгаси сифатида мазкур соҳада ҳам Амир Темур бошқалардан ажралиб турган.

Бунинг исботини биз «Тузуқлар»нинг мазкур масалага оид боблари билан танишиш борасида яққол кўри-шимиз мумкин. Амир Темур лашкарида ҳар бир аскар, ҳар бир қисм фаолияти, яъни маоши, харбий аслаҳалар билан таъминоти, хизмат пиллапояларидан кўтарилиб бориши, навқар билан унинг беғи ўртасида хизмат муо-маласи, уруш пайтларидаш харбий тактика қаби барча масала ва тадбирлар олдиндан ўйланиб, муайян бир тартибга солинган эди. Бир сўз билан айтганда, Амир Темур лашкарида қатъий хизмат ва ташкилий интизом ўрнатилган, қим нима билан шугулланиши, нимага жавоб бериши аниқ кўрсатиб қўйилган. Хатто иқир-қиқир масалалар ҳам олдиндан кўрсатилиб ўйилган. Масалан, оддий аскарнинг харбий юришга тайёргарлигидаги талабларни олайлик. «Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз қиши ўзи билан бирга бир қодир, ҳар бир аскар икки от, бир қамон, бир садок ўқдон, бир қилич, арра, биғиз, битта қоп, жуводуз, болта, ўнта игна ва қарм халта олеин», дейилган «Тузуқлар»да. Худди шунга ўхшаш бақодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар, амирлар учун зарур ҳисобланган қурол-аслаҳалар тақеилоти ҳам берилган.

«Тузуқлар»да амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўн бошилар ва бошқа ҳарбийларга маош белгилаш тартиби ҳам аниқ кўрсатилганини эсласак, шу нарса маълум бўладики, Амир Темур бўлажак ҳарбий тадбирларга, энг аввало, тинчлик шароитида, лашкарни ҳар жихатдан таъминлаш, у тўғрида қайгуриш орқали тайёргарлигини кўриб қўйган. Бир сўз билан айтганда, унинг лашкардан, лашкарнинг эса ундан кўнгли тўқ бўлган ҳолда жангларга киришилган. Амир Темур Жанг суратини ҳам олдиндан режалаштириб қўйгани маълум. Чунончи, у жорий қилган тартибга кўра, агар ганим лашкари ўн икки мингдан ортиқ, лекин қирқ мингга етмаса, лашкарбошилик шахзодалардан бирига юклатилган. Агар ганим қўшини қирқ мингдан ошқ бўлса, у ҳолда Соҳибқироннинг ўзи лашкарга бошчилик қилган.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг шахсан ўзи яққам-яққо олишувлардан тоймаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Чунончи, 1379 йили Урганч қамал қилинаётган бир пайтда у Юсуф Сўфийга юзма-юз чиқишга отланади, аммо рақиб олишувга чиқмайди. Худди шунга ўхшаш ҳол 1383 йили Сейистон юришида бўлиб ўтган. Хуллас, Амир Темурнинг мардлиги ва шахсий намунаси лашкар руҳини кўтаришда катта аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Шароитга қараб Амир Темур лашкарнинг саф тортиши, жангга кириш тартибини ўзгартириб турган. 1391 йили Тўхтамышхонга қарши жангда илғари ҳеч қимга маълум бўлмаган янги ҳарбий тактикани қўллаган. Амир Темур тарихчиларидан Шомийнинг ёзишича, «Соҳибқирон лашкарини сафлаб етти қисмга шундайин муқаррар этдики, унинг васфи ва баёнига қиши ожизлик қилади». Мазкур гувоҳликдан чиқадиган ҳулоса шуки, бу ҳолатда мураккаб ва қамб ҳарбий тактика бўлган.

Амир Темур ҳарбий юришларни ниҳоятда пухталиқ ва ортиқча шов-шувсиз тайёрлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам унинг қўшинлари ганим учун қутилмаган вақт ва ерда пайдо бўлиб, қўқисдан ҳамла қилиб қолиши ҳеч гап эмасди. Соҳибқироннинг ҳар бир йирик ҳарбий юришдан олдин кенгаш ўтқизиши одат тусига қирган. Кенгашда у барча йигилганларнинг фикрини тинглаб, мазкур шароитда энг мақбул йўлни танлашга ҳаракат қилган.

Ибн Арабшохнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур даврида ташки разведка фаолияти ниҳоятда юқсак даражада йўлга қўйилган. Мазкур хизмат вакиллари чаканафуруш, йирик савдогар, полвон, дорбоз, ҳунарманд, мунажжим, қаландар, дарвиш, денгизчи, сайёҳ, мешқобчи, этиқдўз, толиб қиёби остида турли мамлакатларда бўлиб, у ерлардаги шаҳарлар, қишлоқлар, йўллар, тоғу тошлар, сувлар, ҳар бир жойнинг аҳолиси, бошлиқлари, улуглари, амирлари, фозиллари, шарифлари, бойу қамбағаллари тўғрисида ҳар томонлама батафсил маълумотлар йиғиб, ҳагго суратлари билан Самарқандга юбориб турганлар. Бу билан ҳам чекланмай, Амир Темур ҳарбий, сиёсий муносабатларга киришаётган мамлакатлар тарихи, урф-одатларига оид асарларни синчиқлаб ўрганган.

Демак, Амир Темур ҳарбий сиёсати, энг аввало, давлатни мустаҳкамлаш, ҳавфдан саклашга йўналтирилган бўлиб, бу сиёсатни пухта йўлга қўйишда Соҳибқирон масаланинг иқтисодий, техникавий, илмий (мамлакатлар, шаҳарлар, йўллар, халқлар, душман лашкарлари, табиий-иқлим шароитларини ўрганиш ва ҳоказо), ташкилий

томонларига катта эътибор билан караган. Худци шу йўл уни харбий санъат борасида юксакликка олиб чиккан.

Шундай килиб, биз Амир Темур даври давлат бошқаруви, конунчилиги, харбий санъат масалаларига оид мулохазаларни билдирдик. Мазкур сохаларда олиб борилган харакатлар бир мақсадга: давлатни кудратли ва жамиятни иктидорли этишга каратилганини ёдда тутиш биз учун гоятда мухимдир.

Азмат Зиёнинг “Ўзбек давлатчилиги тарихи” китобидан